

OBSAH

- Úvodní slovo Jany Horváthové 9
Předmluva autorky k českému vydání 19
Seznam obrázků 25
Poděkování 27
Úvod 30
- I. Dědictví roku 1919 49**
- II. Stalinističtí cikánští dělníci 103**
- III. Ale Romové žijí na venkově! 159**
- IV. Došlápnout si na kočovnictví 209**
- V. Šedesátá léta. Politika začíná být osobní 253**
- VI. Pražské jaro pro Romy! 309**
- VII. Sedmdesátá léta. Lidská práva, práva menšin,
romská práva? 361**
- VIII. Ztráta práv po roce 1989? 411**
- Závěr 448
Bibliografie 456
Rejstřík 487

STALINISTIČTÍ CIKÁNŠTÍ DĚLNÍCI

Koncem léta roku 1952 pozvalo Ministerstvo informací Elenou Lackovou, aby vystoupila na letním kursu pro cikánské pracovníky na hořínském zámku, asi třicet kilometrů severně od Prahy.¹ Skupinka studentů, aktivistů, dělníků a vládních úředníků několik dní četla marxisticko-leninské texty a navštěvovala přednášky o stalinistické národnostní politice i dějinách Cikánů. Barokní letní sídlo v Hoříně, které patřilo jedné z předních českých šlechtických rodin, komunistická vláda vyvlastnila v roce 1948. Jedna mladá studentka etnografie posléze napsala, že Lobkowiczové určitě netušili, že Cikáni, kteří kdysi ani nebyli považováni za lidské bytosti, budou jednoho dne spát a studovat v komnatách

1 NA, f. 861, Ministerstvo informací – dodatky (MI-D) 1945–1953, kart. 135, inv. č. 477, Korespondence mezi Elenou Lackovou a Ministerstvem informací, 27. srpna 1952.

jejich krásného sídla.² Když se komunisté v Československu pustili do budování socialistického státu, byli romští aktivisté, jako byla Lacková, vysláni do vesnic a továren po celé zemi s cílem „převychovat“ Cikány ve správné občany, kteří chápou, že jen usilovná budovatelská práce může přinést vyšší životní standardy a „radostnou budoucnost“ bez pronásledování, chudoby a hladu.³

Tvrzení, že po komunistickém puči v Československu v roce 1948 se vzorovým občanem stal stalinistický cikánský pracovník, by se mohlo zdát na první pohled přehnané. Ale politiky zaměřené na přetvoření romských komunit ve středovýchodní Evropě v „občany cikánského původu“ dobře ilustrují cíl vytvořit nového socialistického člověka. A překvapivě rozmanité způsoby, jakými na tyto plány reagovali Romové, Sintové a další občané, osvětlují samotné praktiky občanství ve stalinistickém režimu. Lidové demokracie ve východní Evropě odepíraly občanská práva politickým nepřítelům režimu – těm, kteří spadali do neurčité kategorie „bývalí lidé“. Ovšem těm, kteří mohli prokázat svou loajalitu, slibovaly řadu sociálních práv. V Československu tento princip uplatňoval již Košický vládní program z roku 1945, přijatý koalicí politických stran jako plán budoucí podoby poválečné vlády. Takže, ještě než komunisté ustavili stát jedné strany, došlo, jak píše Melissa Feinbergová⁴, k výraznému posunu k pojetí státu jako garanta sociální a ekonomické rovnosti občanů na základě práce, spíše než jako liberálního ideálu ochrany práva občanů na svobodu na základě jejich lidství.

2 Eva Davidová, Kultura i k cikánům, *Osvětová práce* (30. června 1954), s. 204.

3 NA, f. 1075/6, Ministerstvo vnitra – Dodatky (MV I-D), kart. 1283, sg. 215, Ministerstvo vnitra: Úprava poměrů osob cikánského původu, 3. března 1952 (Sbírka oběžníků pro KNV, roč. IV, 1952, č. 13).

4 Melissa Feinberg, *Elusive Equality: Gender, Citizenship and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2006), s. 190–196.

Romové byli nepřehlédnutelnou součástí všech států východního bloku a již na počátku studené války byli stále častěji předmětem politických debat. V té době se menšina na obou stranách studené války staly lakmusovým papírkem tolerantních společností. Oficiální údaje v Československu uváděly jen o něco více než sto tisíc Cikánů, z nichž asi osmdesát pět tisíc bylo evidováno na Slovensku. Avšak tyto údaje pocházely z policejních soupisů, které využívaly definici „potulných Cikánů“, tak jak ji určil zákon z roku 1927, a proto k nim musíme přistupovat s určitou rezervou. Příkladem měnící se rétoriky o „Cikánech“ může být proslav ministra sociální péče Evžena Erbana na soukromém setkání s vybranou skupinou cikánských dělníků a intelektuálů v jeho kanceláři v červnu 1950. Erban byl původně sociální demokrat a funkcionář v protektorátní Národní odborové ústředně zaměstnanecké (NOÚZ), což byla organizace, kterou Reinhard Heydrich využíval k tomu, aby motivoval české dělníky po vzoru německé fronty práce, nicméně po válce se rychle prosadil v odborech jako stoupenec komunistů.⁵ Erban prohlásil, že odstraněním kapitalismu se cikánská otázka v Československu vyřešila, situaci Romů za socialismu srovnával s „rasově rozděleným protektorátem“ a s pokračujícím vykořisťováním koloniálními národy Británie a Francie. Vzhledem k Erbanovu předchozímu působení v NOÚZ v době, kdy byli čeští Romové deportováni do Osvětimi, mohli jeho posluchači pochybovat o jeho upřímnosti, když prohlašoval: „Aby každý člověk u nás, ať jakéhokoliv původu, ať ho v minulosti stíhaly jakékoliv předsudky, aby byl naprosto rovnoprávný a rovnocenný, když chce pracovat.“⁶

5 K ambivalentnímu vztahu KSČ ke spolupráci v NOÚZ, zejména případu sociálního demokrata Arno Haise, viz Frommer, *National Cleansing*, s. 301–305.

6 NA, f. 992, Ministerstvo pracovních sil (MPS), kart. 47, sg. 100, inv. č. 70, Záznam o poradě konané u s. ministra Erbana ve věci řešení otázky cikánské, 9. června 1950.

Rekonstrukce odezvy Romů na předběžné návrhy ze strany stalinistického státu vyžaduje pečlivé čtení pramenů, jak dokládá reakce Tomáše Holomka na setkání s ministrem Erbanem. Holomek, člen komunistické strany a vojenský prokurátor, ztratil téměř celou svou rodinu v Zigeunerlager v Osvětimi. Přepis schůzky zachycuje opatrný tón, v němž Erbanovi odpověděl: „Už tato okolnost je příznačná pro náš dnešní lidově demokratický režim, který je s to odstraniti dávné křivdy páchané na lidech snědého plemene a také odstraniti rozdíly mezi lidskou společností bílých a cikánů.“ Holomek, který si bolestně uvědomoval rizika nelояlnosti, zdůraznil: „Cikán, který po kulturní a politické stránce je naprosto neuvědomělý, nemůže státi nikde jinde než v řadách dělnického a pracujícího lidu ... Dnes, kdy probíhá proces u státního soudu v Praze s rozvratníky našeho režimu, mě napadá, že Cikán takového zločinu by v žádném případě nebyl schopen provést. Toho jsou schopni ti, jejichž hospodářské pozice jsou otrěseny.“⁷ Tato kapitola zkoumá reakce Romů na stalinismus v překvapivě rozmanitém prostředí: v kontextu ženského aktivismu, bojovnosti pracovníků, kulturní osvětové činnosti. Osobní dokumenty, dopisy a vzpomínky odhalují, že aktivisté se snažili využít stalinistický diskurz k tomu, aby jejich hlas zazněl ve veřejné sféře, soukromě si však uchovali kulturně svébytné identity, které neodpovídaly ideologickému obrazu cikánského občana/dělníka.

7 Tamtéž.

STALINISTIČTÍ OBČANÉ?

Komunistická strana Československa (KSČ) v únoru 1948 zmobilizovala dělnické organizace a milice do ulic Prahy, čímž donutila prezidenta Beneše k rezignaci a umožnila komunistům chopit se vlády. Komunisté se rychle distancovali od organického nacionalismu, který KSČ zastávala v poválečných letech, a svou energii přeměřovali ke zničení „třídního nepřítele“. V květnu 1949 slovenští straničtí funkcionáři aktivně vyhledali Lackovou a vyzvali ji, aby straně sepsala zprávu o svém romském divadelním souboru, kde by upřesnila, co ji inspirovalo, kdy začala psát a jak její hru *Hořící cikánský tábor* přijalo romské i neromské publikum.⁸ Vládní úředníci ji chválili jako „soudružku“, která by

8 Muzeum romské kultury, Brno, f. E. Lacková, MRK 123/96, MRK 122/96/1, Dopis od Komunistické strany Slovenska (KSS), sekretariát Ústredného výboru, Kultúrne a propagačné oddelenie, Eleně Lackové, 27. května 1949.

mohla pomoci vyřešit „cikánskou otázku“.⁹ Vyhláška Ministerstva vnitra z března 1952 vydala pokyny pro národní výbory a masové organizace pod vedením Národní fronty pro jednání s „osobami cikánského původu“. Romové měli dostat práci i bydlení, přičemž měli být ideálně rozptýleni v malých skupinách, aby se uspíšila jejich asimilace. Místním úřadům se doporučovalo zřídit dočasné školy nebo třídy pouze pro romské žáky podle předpisů Ministerstva školství o zvláštních školách. Vyhláška dále úřadům nařizovala, aby vzdělávaly širokou veřejnost o stalinistické národnostní politice a vyvarovaly se rasové diskriminace ve veřejném životě, včetně divadel, kin a dalších institucí kulturního a volnočasového života. Vyhláška stanovovala, aby byli vybíráni vzorní romští pracovníci, kteří měli jiným Romům pomáhat při integraci.¹⁰

Tyto politiky byly součástí širšího posunu v pojetí občanství v poválečné Evropě. Asi nejslavnější definici občanství formuloval britský sociolog T. H. Marshall ve své eseji z roku 1949 „Občanství a sociální třída“ (Citizenship and Social Class), kde jej vymezuje jako plné členství ve společenství a jako princip rovnosti, která je v rozporu se zásadními nerovnostmi třídního systému moderních společností. Beveridgeův plán inspiroval české plánovače k představě o poválečném sociálním státu založeném na všeobecném národním pojištění a o Československém národním pojištění. Československý zákon o národním pojištění z roku 1948 byl patrně jediným příkladem skutečné „revoluce“ domácí sociální politiky v celém sovětském bloku, který urychlil rozšíření sociálního státu a vytvořil vylepšený systém peněžních dávek, které se vztahovaly – alespoň teoreticky – na

9 Jiří Ruml, První cikánské divadlo, *Kulturní politika* (30. září 1949), s. 4; viz též NA, f. Ministerstvo práce a sociální péče, kart. 400, Korespondence mezi Jiřím Rumlem a úředníky ministerstva o Eleně Lackové, 5. října 1949.

10 Ministerstvo vnitra, Úprava poměrů osob cikánského původu, 3. března 1952 (Sbírka oběžníků pro KNV, roč. IV, č. 13, 1952).

téměř všechny pracující v zemi a jejich rodiny.¹¹ Avšak téměř bezprostředně po přijetí zákona začali komunističtí představitelé naznačovat potřebu dalších úprav. V roce 1950 oznámil Antonín Zápotocký ve svém projevu, že národní pojištění „by se mělo stát ekonomickým i sociálním nástrojem na podporu výroby i produktivity práce, jinými slovy převzít ekonomickou stejně jako sociální funkci“.¹² Během následujících sedmi let byl občanský princip, o který se zákon opíral – společně s pozůstatky korporativistického modelu sociálního pojištění z první republiky, jako byly například pobídky pro státní zaměstnance –, převládán principem třídnosti.¹³

Během prvního pětiletého plánu (1948–1953) se sociální politika stala nástrojem přetváření československé společnosti podle třídních linií. Do roku 1950 KSC prosazovala masivní kampaně za účelem přetvoření československé společnosti z „třídní perspektivy“ a Československem otřáslo léto vykonstruovaných procesů proti nepřítelům socialismu, kampaně proti „kosmopolitismu“ a znárodnování nebo ukončování činnosti dobrovolnických a soukromých sdružení. Tisíce „buržoazních“ rodin byly poslány do provinčního vyhnanství nebo pracovních táborů pro nesprávný třídní původ a studenti vyloučení z vysokoškolského vzdělávání byli trvale znevýhodněni.¹⁴ Vedly se tvrdé kampaně proti takzvaným kulakům (tento importovaný sovětský termín příliš nekorespondoval se sociální realitou venkovské společnosti v Československu ani nikde jinde

- 11 Tomasz Inglot, *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004* (New York: Cambridge University Press, 2008), s. 72.
- 12 Jakub Rákosník, *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960* (Praha: FF UK, 2010), s. 259.
- 13 Rákosník, *Sovětizace sociálního státu*, s. 273–306.
- 14 John Connelly, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956* (Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 2000).

ve středovýchodní Evropě) a dalším skupinám „bývalých lidí“. Někdejší příslušníkům středních tříd dramaticky klesly důchody a interní zprávy explicitně mluvily o tom, že systém sociálního zabezpečení se musí řídit třídním principem a přispět ke zničení pozůstatků kapitalistického sektoru.¹⁵ Na rozdíl od jiných zemí středovýchodní Evropy socioekonomická struktura českých zemí znamenala, že komunisté měli „malé základny pro sociální pokrok“.¹⁶ Nebyla zde naléhavá potřeba vytvářet vysoce kvalifikovanou pracovní sílu, jelikož ta tady již existovala, takže místo toho byly technické, administrativní i manažerské elity přeloženy na nekvalifikovanou práci a tisíce dělníků a jejich dětí byly protežovány. Více než tři sta tisíc dělníků se přesunulo do nemanuálních profesí, zatímco zhruba šest set tisíc „nových“ dělníků s neproletářským původem bylo přeřazeno na nekvalifikovanou práci.¹⁷

Vytvoření nové socialistické inteligence z řad pracujících tvořilo šestý bod Gottwaldova programu pro budování socialismu na IX. sjezdu komunistické strany začátkem roku 1949. V prosinci 1948 strana zavedla státní kurzy pro přípravu dělníků na vyšší vzdělávání a mohli se jich účastnit dělníci nebo rolníci před dovršením třiceti let, kteří byli členy KSČ po dobu alespoň dvou let. Tyto požadavky byly následně zmírněny a vznikly nové instituce, které poskytovaly rychlokurzy pro dělnické kádry.¹⁸ Hlavním nástrojem pro zlepšení

15 Rákosník, *Sovětizace sociálního státu*.

16 John Connelly, Students, Workers, and Social Change: The Limits of Czech Stalinism, *Slavic Review*, vol. 56 (léto 1997), no. 2, s. 307–355.

17 Kevin McDermott, Popular Resistance in Communist Czechoslovakia: The Plzeň Uprising, June 1953, *Contemporary European History*, vol. 19 (listopad 2010), no. 4, s. 287–307; viz také Lenka Kalinová, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu* (Praha: Academia, 2007); Karel Kaplan, *Proměny české společnosti 1948–1960, Část první* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007).

18 Jiří Maňák, Orientace KSČ na vytvoření socialistické inteligence, in: Zdeněk Kárník a Michal Kopeček (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* (Praha: Dokořán, 2000), pt. 2, s. 141–146.

postavení dělníků a rolníků ale byly rovnostářské struktury mezd, Československo mělo do roku 1960 nejnižší příjmovou nerovnost na celém světě. Během krušných let první pětiletky zakusila československá společnost škrty, zvyšování cen a pokles reálných mezd, jakož i zpříšňování „pracovní disciplíny“ uvalené na pracující, aby zpládli náročnější výrobní plány. Zároveň však lidová demokracie dělníkům nabízela vizi společenského vzestupu, jistotu zaměstnání, rovnostářskou strukturu mezd a přístup ke vzdělání a kultuře.

Práce za socialismu stála v jádru snah o přetvoření vztahu mezi státem a občanem; ale jak tvrdí Mark Pittaway a další, rychlé začlenění jiných skupin než mužské dělnické třídy hrozilo destabilizací křehkého pouta legitimacy, na kterém dělnický stát spočíval.¹⁹ Kupříkladu pokusy o nastolení rovnosti pohlaví z hospodářských nebo ideologických důvodů se setkaly s odporem lidu.²⁰ Zejména v zemích průmyslového východního bloku se silnými tradicemi dělnického hnutí, jako bylo Československo nebo Německá demokratická republika, vycházela idea vytvoření socialistického občana jako zkulturněného „nového člověka“ ze sociálně-demokratických tradic masového vzdělávání i z komunistického radikalismu.²¹ Dlouhotrvající nacionalistické a kolektivistické pojetí demokracie navíc za socialismu ovlivnilo vytvoření „občana cikánského původu“ ve stejné míře jako rovnostářské ideály humanitárního socialismu.²²

- 19 Mark Pittaway, *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012).
- 20 Małgorzata Fidelis, *Women, Communism and Industrialization in Postwar Poland* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- 21 Jiří Knapík a Martin Franc, *Volný čas v českých zemích 1957–1967* (Praha: Academia, 2013), s. 16.
- 22 K nacionalistickému a kolektivistickému chápání demokracie v českých zemích před rokem 1950 viz Tara Zahra, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1950* (Ithaca: Cornell University Press, 2007).

Komunisté si uvědomovali, že otevřená diskriminace Němců nebo Romů je v počínající studené válce politikou překážkou.²³ Nechvalně známá osvědčení o národní spolehlivosti – požadovaná po jednotlivcích, kteří usilovali o opětovné získání občanství i vlastnických práv, a vydávaná místními úředníky na základě víceméně subjektivního posouzení –, byla zrušena počátkem padesátých let 20. století. Několik stovek tisíc německy mluvících lidí, kteří stále v zemi žili, dostalo příležitost znovu získat československé občanství – a když mnozí z nich upřednostnili možnost udržet si svůj status osob bez státní příslušnosti (ze strachu, že občanství by jim přineslo více závazků než výhod), stát jednoduše jejich občanství znovu ustavil vyhláškou.²⁴ Nejvýraznější změnou pro Romy bylo zrušení zákona o potulných cikánech a osobách žijících cikánským způsobem života z roku 1927, ke kterému došlo při rozsáhlé revizi trestního zákoníku. Memorandum ministra vnitra vysvětlovalo, že tento zákon byl poznamenán rasovou diskriminací, že byl v rozporu „s naší ústavou a lidově demokratickým zřízením“. Z „ústavních důvodů“ již nebylo přijatelné nadále nabízet „legislativní úpravu cikánské otázky, pokud o takové otázce vůbec lze mluvit“.²⁵ Společně se zákonem byly zrušeny i cikánské legitimace, které od konce dvacátých let dostávaly rodiny evidované v policejním soupisu. Interní zprávy však jasně naznačují, že policie po celou následující dekádu nadále monitorovala osoby, které byly volně definovány jako „kočující Cikáni“. Ministerstvo vnitra uvedlo, že „fluktuace“ nebo další přestupky (které zde byly prezentovány – aniž by se to zakládalo na

23 Matěj Spurný, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (Praha: Antikomplex, 2011).

24 Matěj Spurný, *Political Authority and Public Opinion: Germans in Czechoslovakia, 1945–1960*, *Social History*, vol. 37 (listopad 2012), no. 4, s. 452–476.

25 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra – Nová registratura, díl II, f. 850/3, 1075, sg. 215, inv. č. 6972, *Cikánská otázka v ČSR: Zpráva*, 10. října 1951.

faktech – jako typicky „cikáňský“ problém), se budou muset řešit administrativními a nikoliv právními nástroji.²⁶ A již v říjnu 1948 poznamenávají úředníci slovenského Ministerstva vnitra, že všeobecná pracovní povinnost a přísnější kontroly dokladů totožnosti u všech občanů znamenaly, že cikáňské legitimace se staly anachronismem.²⁷

26 Tamtéž.

27 ŠOkA Poprad f. MNV v Spišskej Belej (1945–1948) kart. 21, sp. 6442, Povereníctvo vnútra: Potulní cigáni: opatrenie, 4. října 1948, in: Jurová, *Dokumenty*.